

актов, регламентуючих діяльність правоохоронительних органів;

б) в ході ведомственного нормотворчества державних органів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність;

в) в наукових дослідженнях проблем боротьби з преступністю, публікаціях учених і практичних працівників;

г) в издаваних правоохоронительними органами і юридическими вузами методических навчальних матеріалах.

Ключевые слова: предотвращение, общая профилактика, индивидуальная профилактика, предупреждение, пресечение.

В статті розглянуті питання безсистемного використання термінів «профілактика», «попередження», «предотвращение» в законах України і наукових виданнях.

У статті розглянуті питання безсистемного використання термінів «профілактика», «попередження», «запобігання» в законах України і наукових виданнях.

The questiones of systemless using of terms «obviation», «profilactic measures», «prevention» in the laws of Ukraine and scientific publications are reviewed in the article.

Литература и примечания

1. Лекарь А. Г. Профилактика преступлений / А. Г. Лекарь — М.: Юрид. лит., 1972.

2. Чисников В. Н. Сыскная полиция на Украине во время Российской империи (1880–1917 гг.) / В. Н. Чисников. — К.: ГНИИ МВД Украины, 2011. — С. 50.

3. Кримінальний кодекс України. — Х.: Одисей, 2009.

4. В то же время в научно-практическом комментарии УК Украины на русском языке сделана ошибка в переводе текста ст. 1 УК Украины и эта задача именуется «предупреждение преступлений». Уголовный кодекс Украины: науч.-практ. коммент. — Х.: Одисей, 2008. — С. 4.

5. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 40. — Ст. 404.

6. Уголовный процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 года № 4651-VI.

УДК 343.97:316.624.2

Ю. Стрелковська,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНЦЕПЦІЯ МАРГІНАЛЬНОСТІ В КРИМІНОЛОГІЇ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

Маргінальність та її прояви у сучасному суспільстві останніми роками привертає все більше уваги як з боку теоретиків, так і практиків. Це зумовлено тим, що процеси маргіналізації населення, що іманентно притаманні кожному стратифікованому суспільству, у період його трансформацій посилюються багаторазово. Внаслідок докорінних

політичних та соціально-економічних перетворень, що відбулися наприкінці ХХ ст., у країнах пострадянського простору склалися так звані перехідні суспільства. Такі чинники, як дестабілізація економіки, спад виробництва, зниження життєвого рівня, крах старих ідеалів та цінностей призвели до стирання існуючих раніше поміж соціальними гру-

пами меж та становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включенням у владні структури. Зазначені процеси істотно відбилися на соціальному самопочутті переважної більшості громадян, що призвело до маргіналізації значної частини населення.

Поширеність явища маргіналізації в суспільствах на пострадянському просторі зумовлює потребу вивчення зазначеної проблематики у рамках кримінології, оскільки такі істотні зміни в соціальній структурі не можуть не позначитися на стані злочинності та тенденціях її розвитку. Як слушно зазначає з цього приводу В. М. Дрьомін, «проблема маргінального статусу та маргінальної поведінки у вітчизняній кримінології не дістала належної розробки. Потреба ж у подібних дослідженнях є. Як свідчить статистика, все більше число людей опиняється виключеними із громадського життя, відторгаються соціальними групами, з якими вони себе раніше ідентифікували, залучаються у злочинні форми поведінки. Невизначеність, пограничність соціального статусу таких людей характеризує їх як маргінальних особистостей» [1].

Незважаючи на важливість цієї теми, у кримінологічній літературі вона практично не вивчена, хоча певні напрацювання у цьому напрямі вже є. Так, окремі аспекти проблеми маргінальності у кримінології висвітлено у роботах таких вчених, як А. В. Голікова, А. Голодняк, В. М. Дрьомін, М. В. Краснов, Н. А. Лопашенко, В. В. Лунєєв, Е. Ф. Побегайло, Є. В. Садков, Р. Ф. Степаненко, О. Н. Черниш та М. О. Черниш.

Метою цієї статті є дослідження можливостей застосування концепції маргінальності у кримінології, а також визначення основних напрямків подальшого вивчення цієї проблематики стосовно проблем злочинності в цілому та окремих її видів.

Нерозробленість концепції маргінальності стосовно проблем кримінології обумовлена такими причинами:

1. Неоднозначність трактування основних її понять, що значно заважає

проведенню подальших досліджень у цьому напрямі. Так, І. П. Попова вказує на такі труднощі стосовно визначення змісту поняття маргінальності: по-перше, у практиці використання самого терміна склалося кілька підходів (у соціології, соціальній психології, культурології, політології, економіці тощо); по-друге, в процесі уточнення та еволюції цього поняття в соціології затвердилося кілька значень, пов'язаних із різними типами маргінальності; по-третє, його нечіткість, невизначеність робить складним вимір самого явища маргінальності, його аналіз у контексті соціальних процесів [2].

2. Відсутність офіційних статистичних даних щодо поширеності процесів маргіналізації в Україні та щодо кількості злочинів, вчинених маргіналами. Тому задля оцінювання розповсюдженості цього явища доводиться звертатися до наукових розробок та експертних оцінок, які суттєво різняться. Наприклад, В. М. Волосянич та А. Ф. Крижанівський вважають, що «від 37 до 45 відсотків дорослого населення відповідають основним ознакам маргінальності» [3]. Деякі автори роблять більш песимістичні висновки про загальну, наскрізну маргіналізацію усього суспільства.

3. Наявність суб'єктивної складової у визначенні маргінального статусу особи. Так, процес маргіналізації може відбуватися у двох напрямках: 1) маргінальність ззовні — приписується суспільством, яке, визначаючи того або іншого індивіда як маргінального, тим самим перешкоджає його подальшій інтеграції в суспільство; 2) маргінальність зсередини — відбувається самоідентифікація особою себе як маргінала, заснована на відчутті власної невідповідності «нормі» [4]. В обох випадках присутня суб'єктивна оцінка, у першому з боку представників соціуму (стигматизація особи в якості маргінальної, хоча особа сама себе може з такою не ідентифікувати), у другому — з боку самої особи, що не завжди може проявлятися зовні.

Аналіз кримінологічної літератури, в якій досліджуються окремі аспекти маргінальності та її проявів, свідчить про

те, що досить поширений в соціології підхід до розуміння маргінальності лише як наслідку спадної соціальної мобільності частіше за все використовується й кримінологами. Так, Ф. Побегайло під маргінальним середовищем розуміє «декласованих та напівдекласованих елементів: дармоїдів, жебраків, бродяг, безпритульних дітей, алкоголіків, наркоманів, суб'єктів із кримінальним минулим, що соціально не адаптувалися, повій, сутенерів» [5], які утворюють «соціальне дно». Ще категоричніше з цього питання висловлюється Р. Ф. Степаненко, прирівнюючи маргінальних осіб до делінквентів [6].

Вбачається, наведений вище підхід, за якого маргінальність зводиться лише до негативного явища, а всі особи, які перебувають у маргінальному стані, асоціюються винятково з представниками «соціального дна», є дещо дискусійним та потребує корегування у зв'язку з таким. По-перше, він не повною мірою відбиває саму сутність концепції маргінальності, яка є значно ширшою. Як зазначає Л. А. Беляєва, проблема маргінальності є багатовекторною: вона може бути наслідком як низхідної, так і висхідної соціальної мобільності. Маргінальні особи виступають як актори суспільних змін на різних рівнях (загальнодержавному, регіональному, місцевому), їхня діяльність може мати різноспрямовані соціальні наслідки: як позитивні, так і негативні [7]. Крім того, слід підкреслити, що ще засновник концепції маргінальності Р. Парк наголошував на наявності її позитивного аспекту. По-друге, подібне звуження тлумачення терміна «маргінал» істотно збіднює можливості застосування концепції маргінальності у кримінології в контексті пояснення причин злочинності, оскільки в такому разі із поля зору кримінологів автоматично випадають цілі групи населення, що не є представниками «соціального дна», проте перебувають у маргінальному стані в сучасному суспільстві, — «нові маргінали».

Про появу нових маргінальних груп за різних часів у науковій літературі зазначали деякі вчені (наприклад,

А. А. Галкін, аналізуючи соціально-економічні та ідейно-політичні аспекти маргіналізації капіталістичного суспільства у 70–80-х рр. минулого століття). Дещо пізніше на цю проблему вже стосовно сучасного суспільства звернула увагу І. П. Попова. До «нових маргіналів» вона відносить «постфахівців» (фахівців галузей економіки, які втратили в сучасній ситуації соціальну перспективу і змушені змінювати свій соціально-професійний статус); «нових агентів» (представників малого бізнесу, самозайняте населення) та «мігрантів» (біженців та вимушених переселенців) [8].

У зв'язку з вищенаведеним науковий інтерес становить концепція Ю. Ю. Бродецької, яка, базуючись на неоднорідності маргінального середовища, пропонує розрізняти два типи маргінальності: пограничну та периферійну, оскільки, вже з точки зору етимології, це поняття може означати як пограничний, проміжний стан соціального суб'єкта, так і периферійний його стан [9]. Отже, можна вважати, що класичні маргінали — представники нижчих верств населення, більшість яких утворюють «соціальне дно» суспільства, — є носіями периферійної маргінальності, а «нові маргінали» — відповідно пограничної маргінальності.

У сучасній літературі неодноразово висловлювалася думка щодо криміногенності маргінального статусу особи, який, як правило, пов'язують із такими характерними ознаками соціального самопочуття маргіналів, як серйозні сумніви у власній особистій цінності; невизначеність зв'язків із друзями та постійний страх бути знехтуваним; тенденція здебільшого уникати невизначених ситуацій, аніж ризикувати приниженням; надмірне занепокоєння щодо майбутнього та побоювання будь-яких ризикованих дій, а також впевненість у тому, що оточуючі несправедливо з ним поводяться. Дійсно, маргінальні особи притаманні певні характеристики, що суттєво підвищують ризик скоєння злочину (наприклад, ослаблення або розрив соціально корисних зв'язків, невизначеність, відсутність роботи тощо),

проте набір подібних рис у кожної особи індивідуальний, що обумовлює питання про різний ступінь криміногенності маргінальності.

У зв'язку з цим уявляється можливим розглянути залежність ступеня криміногенності особи від того, носієм якого виду маргінальності вона є. Так, криміногенність осіб, яким притаманна погранична маргінальність, щодо злочинів загальнокримінальної спрямованості (особливо проти життя та здоров'я особи) буде значно нижчою, ніж криміногенність осіб — представників периферійних маргінальних груп. Це в основному обумовлено двома відмінностями: близьким соціальним оточенням та способом життя таких індивідів. Діаметрально протилежну ситуацію можна спостерігати при аналізі злочинів економічної спрямованості. У цьому випадку криміногенність пограничної маргінальності істотно зростає, тоді як криміногенність периферійною наближається до нуля. Це пояснюється відсутністю потрібного рівня освіти, кваліфікації та доступу до матеріальних ресурсів представників останньої. Як свідчить практика, більшість осіб, які скоюють економічні злочини, мають вищу освіту і використовують при цьому свої професійні навички. З числа маргіналів до них можна віднести постфахівців, які з тієї або іншої причини не знайшли можливості реалізувати себе у законній сфері.

Ще одним важливим напрямком у вивченні проблеми взаємодетермінації маргінальності та злочинності є віктимологічний напрямок. Маргінальність можна розглядати як умову процесу віктимізації, оскільки маргінальній особистості властиві такі специфічні ознаки, які обумовлюють її підвищену віктимність. Остання, у свою чергу, провокує скоєння злочинів стосовно представників маргінальних прошарків або їх залучення до кримінальної діяльності, яка у ряді випадках має організований характер. Ступінь віктимності маргінальних осіб також як і ступінь криміногенності безпосередньо залежить від того, носієм якого виду маргінальності є особа. Для

представників периферійних маргінальних груп населення більш характерним є скоєння стосовно них злочинів насильницької спрямованості (вбивств, спричинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості тощо). У цьому випадку мова йде про групову підвищену віктимність периферійних верств суспільства, обумовлену їх способом життя. Віктимність членів пограничних маргінальних груп є значно нижчою. Іншими є й злочинні прояви, жертвами яких вони стають: у цьому випадку більш характерним є вчинення проти зазначеної категорії населення злочинів корисливої та корисливо-насильницької спрямованості. Це пояснюється вищим рівнем життя та матеріальної забезпеченості, а також більш обережною поведінкою таких осіб, порівняно з представниками периферійних маргінальних груп. Досить часто представники маргінальних груп стають жертвами організованої злочинності.

Проведене автором дослідження [10] дозволяє зробити висновок про те, що саме маргінальні групи є значною складовою соціальної бази злочинності. Як зазначає В. М. Дрьомін, останнім часом до сфери злочинної діяльності залучаються традиційно «благонадійні» верстви населення: наукові співробітники, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі, лікарі, представники творчих професій. В даному випадку можна виділити два основні чинники криміналізації: 1) соціальні реформи, що поставили більшість представників інтелігенції на грань виживання («вимушена» деградація інтелігенції); 2) зростання «попиту» на високо інтелектуальні форми злочинної діяльності (у сфері високих технологій, економічній, фінансово-кредитній системі тощо) [11]. До вищезгаданих категорій населення можна додати представників таких нових маргінальних груп, як мігранти (у тому числі нелегальні та біженці з «гарячих точок»), а також постфахівці, зокрема колишні військовослужбовці, співробітники правоохоронних органів та спортсмени. Останні частіше стають об'єктом пильної уваги представників

організованої злочинності у зв'язку з наявністю в них певних навичок та вмінь, які можуть стати в пригоді при вчиненні злочинів. Аналіз матеріалів практики та офіційних статистичних даних свідчить про наявність вже сформованої тенденції входження до організованих злочинних угруповань представників маргінальних груп населення, для яких раніше кримінальна активність не була характерною. Як зазначають В. І. Хабалов та О. А. Євланова, організована злочинність залучає до своїх лав професіоналів своєї справи, що обумовлює її професіоналізацію. У даний час там задіяні разом із закоренілими злочинцями і юнаками колишні працівники МВС, учасники афганської та чеченської воїн, спортсмени зі світовими іменами тощо [12]. Розглянемо зазначену тенденцію детальніше.

Маргіналізаційні процеси серед мігрантів обумовлені зміною звичного укладу життя, оточення; розривом соціально корисних зв'язків, що існували на попередньому місці проживання; а іноді (як правило, у випадках зовнішньої міграції) — і зміною культурної, мовної формації. Зазначені фактори соціального середовища, що ускладнюють процес адаптації мігрантів та обумовлюють їх маргінальне становище, суттєво загострюються у випадку з вимушеними мігрантами — біженцями з «гарячих точок», криміногенність яких підвищують досвід поводження зі зброєю та інші бойові навички. Складність психологічного стану, обумовленого стресом, за несприятливих обставин може призвести до скоєння злочину. До того ж у зв'язку з наявністю зазначених вмінь та практичних навичок деяких біженців вони можуть стати об'єктом залучення до участі у кримінальній діяльності місцевих організованих злочинних груп як членів виконавчої ланки (бойовиків). Маргінальні процеси серед нелегальних мігрантів значно загострюються через відсутність у них офіційного статусу в країні перебування, що практично унеможливорює їх працевлаштування у легальний спосіб та залишає відкритими для цього лише тіньовий сектор еконо-

міки або кримінальну сферу (наркобізнес, незаконний обіг зброї, контрабанда тощо).

Останнім часом спостерігається тенденція «діаспоризації» суспільств, яка містить у собі криміногенний потенціал, оскільки етнічні діаспори є соціальною базою для етнічної організованої злочинності. Суспільна небезпечність організованих злочинних груп (далі — ОЗГ), сформованих на етнічній основі, значно підвищується за рахунок наявності у більшості з них міжнародних зв'язків, як правило, з організованими угрупованнями на своїй батьківщині. Проблема етнічної організованої злочинності є особливо актуальною для Одеського регіону, оскільки, на відміну від інших адміністративно-територіальних одиниць України, на території Одеської області офіційною статистикою постійно фіксується діяльність ОЗГ, сформованих на етнічній основі. Основними умовами існування етнічної організованої злочинності в Одеській області є: 1) багатонаціональність складу населення; 2) посилення міграційних процесів; 3) специфіка географічного положення, завдяки якому виникає можливість організації та функціонування каналів нелегальної міграції; 4) збройні конфлікти на пострадянській території, які зумовили появу великої кількості біженців з «гарячих точок», що приїждять у пошуках нового місця проживання.

Процеси маргіналізації представників іншої групи «нових» маргіналів-постфахівців, до якої було віднесено колишніх військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів та спортсменів, різняться між собою за детермінацією та особливостями протікання, однак об'єднує представників вищеперелічених груп те, що їх залучення до організованої злочинної діяльності відбувається через наявність в них специфічних навичок та вмінь (що економить час на їх підготовку), а також необхідних зв'язків у державних та правоохоронних органах (зокрема, у колишніх їх співробітників). Вищезазначені фактори обумовлюють підвищену небезпеку ор-

ганізованих злочинних формувань, до складу яких вони входять.

Як свідчать результати опитувань, проведених автором серед колишніх співробітників правоохоронних органів (208 засуджених Менської виправної колонії № 91) та співробітників слідчого управління МВС України в Одеській області та відділу прокуратури Одеської області з нагляду за додержанням законів спецпідрозділами та іншими установами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю (48 респондентів), найчастіше беруть участь у діяльності ОЗГ особи, що мають досвід участі у воєнних діях в Афганістані (79,1 % та 75 % респондентів відповідно). На другому місці по розповсюдженості — учасники боїв у Чечні та Придністров'ї (52,2 % та 50 % опитаних). Найрідше у складі ОЗГ зустрічаються колишні офіцери Збройних Сил України, що безпосередньо не брали участі у воєнних діях (44,8 % та 37,5 % респондентів). Аналіз матеріалів судової практики, а також публікацій у ЗМІ дозволяє дійти висновку, що колишні військовослужбовці частіше за все стають учасниками ОЗГ загальнокримінальної корисливої спрямованості, які спеціалізуються на вбивствах на замовлення, вимаганні, викраденні людей з метою отримання викупу, а також залякуванні конкурентів, отриманні необхідної інформації від певного кола осіб або для примушування вчинити дії, в яких зацікавлене керівництво таких ОЗГ, тощо.

Входження колишніх співробітників правоохоронних органів до лав організованої злочинності є також досить розповсюдженим явищем (на це вказали 56,6 % опитаних колишніх співробітників правоохоронних органів, що відбувають покарання у Менській виправній колонії). Основними причинами цього респонденти назвали бажання заробити — 79,7 %, наявність давніх знайомств та залежність від представників організованої злочинності — 21,5 %. Основним шляхом криміналізації зазначеної групи осіб є входження до складу організованого формування через діючих його членів, з якими колишній працівник

правоохоронного органу був знайомий у зв'язку із своєю професійною діяльністю (на це вказали 68,8 % респондентів). Згідно з проведеним опитуванням найбільш характерними для колишніх співробітників правоохоронних органів функціями у складі організованого формування є навчання спеціальних навичок — 65,2 % опитаних; здійснення розвідки та контррозвідки — 56,5 %; керівна функція — 45,7 %; здійснення охорони членів ОЗГ — 28,3 %; функція безпосереднього виконання злочинних акцій — 22,8 %; навчання поводженню з вибуховими речовинами — 17,4 %; інше — 14,1 %.

В діяльності ОЗГ також беруть участь спортсмени, переважно ті, хто вже завершив свою спортивну кар'єру. Слід зазначити, найчастіше залучаються до організованої злочинної діяльності представники різноманітних видів боротьби, боксу, спортивної стрільби, біатлону. Цей перелік обумовлений наявністю в осіб вказаної категорії певних спортивних навичок та вмінь (володіння прийомами бойових единоборств, вміння поводитися зі зброєю тощо), які цікавлять представників криміналітету. У зв'язку з вищенаведеним найбільш характерною функцією в ОЗГ для спортсменів є безпосереднє виконання конкретних злочинів, а найпоширенішими напрямками організованої злочинної діяльності — бандитизм, вимагання та скоєння вбивств на замовлення. Основним шляхом залучення спортсменів до організованої злочинної діяльності є об'єднання у групи або на основі знайомств, набутих у спортивних секціях, або через друзів-спортсменів. Іноді такі товариства спеціально створюються для підготовки майбутніх членів ОЗГ, що входять до складу однієї злочинної організації.

Проведене дослідження, спрямоване на з'ясування можливостей застосування концепції маргінальності в кримінології, дозволяє дійти висновку про перспективність продовження вивчення означеної проблематики, основними напрямками якого можна виділити такі: 1) аналіз процесів маргіналізації в контексті детермінації злочинності;

2) вивчення окремих маргінальних груп суспільства, як соціальної бази злочинності в цілому, а також її окремих видів; 3) дослідження криміналізації «нових» маргінальних груп; 4) віктимологічний аспект проблеми маргіналізації населення; 5) впровадження заходів по зниженню процесів маргіналізації в контексті протидії злочинності.

Ключові слова: маргінал, маргінальність, детермінація злочинності, криміногенність маргінальності, віктимність маргіналів.

Стаття присвячена перспективам застосування концепції маргінальності у кримінології. Окреслено основні причини, що ускладнюють дослідження у цьому напрямі. Акцентовується увага на розповсюдженості у науковій літературі вузького підходу до трактування поняття «маргінал», обґрунтовується необхідність його розширення та дослідження «нових» маргінальних груп стосовно проблем злочинності. Сформульовано основні напрями подальших досліджень концепції маргінальності у кримінологічній науці.

Статья посвящена перспективам применения концепции маргинальности в криминологии. Очерчены основные причины, усложняющие проведение исследований в этом направлении. Акцентируется внимание на распространённости в научной литературе узкого подхода к трактовке понятия «маргинал», обосновывается необходимость его расширения и исследования «новых» маргинальных групп применительно к проблемам преступности. Сформулированы основные направления дальнейших исследований концепции маргинальности в криминологической науке.

The article is devoted to the prospects of application of conception of marginality in criminology. Principal reasons, complicative the leadthrough of researches in this direction, are outlined. Attention is accented on prevalence in

scientific literature of the narrow going near interpretation of concept «marginal», the necessity of his expansion and research of «new» marginal groups is grounded as it applies to the problems of criminality. Basic directions of further researches of conception of marginality in criminology science are set forth.

Література

1. Дрёмин В. Н. Маргинальная личность: проблема самоидентификации и насилие в семье // «Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї»: матеріали 1-го Міжнар. наук.-практ. семінару (Одеса, 25 лют. — 6 берез. 1999 р.). — О., 1999. — С. 54.
2. Попова И. П. Новые маргинальные группы в Российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социс. — 1999. — № 7. — С. 63.
3. Волосевич В. М. Маргинальна правосвідомість і злочинність / В. М. Волосевич, А. Ф. Крижанівський // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1997. — № 1. — С. 42.
4. Стремиллова О. В. Маргинальность как социальное определение // Актуальные проблемы современной науки. — 2003. — № 5. — С. 128.
5. Криминология: учебник / [под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова]. — [3-е изд., перераб. и доп.] — М.: Юристъ, 2005. — С. 401.
6. Степаненко Р. Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Р. Ф. Степаненко. — Казань, 2005. — С. 10, 71.
7. Беляева Л. А. Маргинальность в современной России // Социс. — 2002. — № 4. — С. 152.
8. Попова И. П. Новые маргинальные группы в Российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социс. — 1999. — № 7. — С. 68–70.
9. Бродецкая Ю. Ю. Феномен маргинальности в современном украинском обществе: теоретико-методологический анализ: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / Ю. Ю. Бродецкая. — Днепропетровск, 2003. — С. 59.

